

Azərbaycan elmində akademik tədqiqat ənənə və təcrübəsi

Akademianın indiyə qədər topladığı təcrübə bizim üçün əzizdir, onu qorumaqlı, saxlamalıyıq.

Heydər ƏLİYEV,
Ümummilli lider

Fevralın 20-də AMEA-nın ümumi yığıncağının keçirilməsi və orada müzakirə edilən məsələlər, əslində, ölkənin elmi cəmiyyəti üçün hadisədir. Hər şeydən öncə, cəmiyyət AMEA-nın 2024-cü ildə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində maraqlıdır. Təşkilatın bu maddədə apardığı tədqiqatlar, elmi fəaliyyətin təşkilatı ilə bağlı həyata keçirdiyi proqramlar, ölkənin sosial, mədəni, siyasi, elmi həyatında iştirakı kimi məsələlər, əlbəttə, bütövlükdə, Azərbaycan üçün əhəmiyyətlidir. Başqa bir tərəfdən, AMEA-nın illik fəaliyyəti ölkədə gedən sürətli islahatlar, yeniləşmələr, strateji inkişaf kursunun həyata keçirilməsi prizmasında da maraq doğurur.

Bunlarla yanaşı, AMEA 2025-2030-cu illəri nəzərdə tutan Strateji İnkişaf Konsepsiyası və "Yol xəritəsi"ni də təqdim edirdi. Təşkilatın ictimai və humanitar bölmələrinin ümumi hesabata fonunda bu məsələ AMEA miqyasını aşaraq bütövlükdə, Azərbaycan elminin qarşıdakı 5 il müddətində inkişafı baxımından çox əhəmiyyətli görünür. Çünki Strateji İnkişaf Konsepsiyası və "Yol xəritəsi" AMEA-nın qarşıdakı 5 il müddətində fəaliyyətinə həm elmin geniş inkişafı, həm də bu prosesin ölkənin strateji inkişaf kursuna hansı faydaları verəcəyi baxımından böyük aktuallığı kəşf edir.

Bu sənədlərlə ölkənin baş elmi təşkilatının ümumi yığıncağının akademik elmi tədqiqatın dövlət, elmi mühit, təhsil və bütövlükdə, ictimaiyyətin üçün lazımlığı və aktuallığı ilə bağlı bir neçə mesaj verdiyini düşünmək olar. Həmin mesajlar üzərində bir qədər geniş dayanmaq üçün elmi baxımdan əhəmiyyəti olan bir neçə anlayışı izah etmək lazım gəlir. Çünki yalnız bu halda ümumi yığıncağın tarixi, elmi mənası və dövlət quruculuğunda elmin iştirakı haqqında ciddi nəzəri əsaslandırılması təsəvvür əldə etməyin mümkünlüyünə inanırıq.

Bunun üçün Azərbaycan elmində "akademik tədqiqat ənənəsi", "akademik tədqiqat təcrübəsi" və "akademik araşdırma kulturu" kimi anlayışların yeri və rolu üzərində qısa dayanmağa ehtiyac vardır.

Akademik tədqiqat ənənəsi

Burada "ənənə" dedikdə, hər hansı hadisənin (və ya prosesin) müəyyən qaydalar kompleksini vəsaitilə nasillərdən-nasillərə kəsintisiz ötürülməsi başa düşülür. Ümumi səviyyədə "ənənə" latınca "traditio"dandır ki, "ötürmə" mənasını verir. Deməli, bizim interpretasiyada "akademik tədqiqat ənənəsi" ümumi səviyyədə "traditio" mənə cəhətləri sərhəddini aşmır. Bu baxımdan, bütövlükdə, elmi ənənə elmi təcrübənin toplanması, saxlanması və ötürülməsi mexanizmlərinin sistemidir. Burada elmin özünəxas normaları, dəyərləri, problemlərin qoyuluşu və həlli nümunələri ayrıca yer tutur. Onu da vurğulayaq ki, qeyd olunan özəlliklər mədəniyyət sxemi, kultúr fenomeni və bütövlükdə, mədəniyyət növü kontekstində elmi ənənənin elementləri ola bilər.

Ümumilikdə, dünya elmi tarixində elmi ənənəyə fərqli yanaşmalar olmuşdur. Bu sıradan, adətən, S.Tulmin, P.Feyerabend, T.Kun, I.Lakatos, M.Polani və digərləri xatırlamaq olar. Burada başlıca fərq elmi ənənəni konkret olaraq hansı faktor və ya faktorlara görə müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Bu qısa ümumməzəri izahların fonunda biz "akademik tədqiqat ənənəsi"ni konkret mənə veririk. Akademik tədqiqat ənənəsi konkret ölkədə tarixən özünü göstərən və nasillərdən-nasillərə kəsintisiz ötürülən elə araşdırma qaydalarının kompleksidir ki, bütövlükdə, "akademiklik" anlayışının mənə yükü çərçivəsində vahid bucaq altında baxıla bilər. Nəzəri konstruksiyası mürəkkəbləşdirilən Azərbaycan nümunəsində akademik tədqiqatı və onun ənənəsini izah edərk.

Azərbaycanda akademik tədqiqat tarixi onun tam mənasında ənənə olduğunun sübut edir. Çünki burada həm "akademiklik" anlayışının konkret anlamı mövcud olmuşdur, həm də bu anlam çərçivəsində tədqiqat nasilləri

I məqalə

dən-nasillərə akademiklər vasitəsilə ötürülmüşdür. Mənbələr göstərir ki, bu prosesin təməlinə iki kultúr faktoru durur. Onlardan biri yunan akademik tədqiqatlarının rəsonallığıdır. Digəri isə Azərbaycanın müsəlman mədəniyyət sistemində coğrafi məkan olaraq mövcud olmasıdır. Nəticədə uzun müddət Azərbaycan akademiklərində yunan akademizminin dünyəvi rəsonallığı ilə İslami dəyərlərin elmi və kultürel anlamının sintezi əsas fəaliyyət istiqaməti olmuşdur. Qısaca olaraq, tarixi faktlara baxaq.

Faktlar nələri deyir

Burada bu sətiflərin müəllifinin "AMEA inkişaf və yeniləşmə yollarında" adlı monoqrafiyasında olan materiallardan istifadə edilmişdir. Hər bir faktın mənbəyi monoqrafiyada göstərilmişdir.

Bəlaliklə, mənbələr göstərir ki, Azərbaycanın indiki coğrafi-mədəni məkanında Bizansda akademiklərə ləğv ediləndən sonra (V əsrdə Edessa, VI əsrdə Afina akademikləri ləğv edilmişdir) çox sayda akademiya yaranmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin bu bağlılıqda bir kəlamı çox mətləblərdən xəbər verir. Heydər Əliyev öyrədir ki, "coxsaxlıq tariximiz özünün böyük elmi və görkəmli alimləri ilə məşhurdur".

Doğrudan da, qədimdən Azərbaycanın coğrafi-mədəni məkanında folklor, ədəbiyyat, fəlsəfə, riyaziyyat, etika, coğrafiya, fizika, kimya, tibb və s. elm sahələri mövcud olmuş və onlar hələ bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmişdir. Ancaq tədqiqatlarda qeyd olunur ki, "Azərbaycanın tarixi ərazisində ilk yazılı elmi əsərlərə isə İslam dininin qəbulundan sonrakı dövrlərdə rast gəlinir. IX əsrdə məşhur "Hikmət evi" ("Beytül-hikmət") adlı Bağdad Akademiyasının meydana gəlməsi müsəlman sivilizasiyasında, o cümlədən Azərbaycanda elmin inkişafına ciddi təkan vermişdir. Bu, öz dövrü üçün güclü elmi kadrlar olan, müxtəlif elm sahələrini - riyaziyyat, tibb, biologiya, astronomiya, həndəsəni öyrənən elm ocağı idi".

Orta əsrlərdə Ərdəbil, Təbriz, Xoy, Naxçıvan, Şamaxı, Marağa, Urmiyə və digər şəhərlərdə coxsaxlı elmi mərkəzlər fəaliyyət göstərmişdir. Nəsirəddin Tusinin Marağa rəsədxanası dünyada məşhurdur idi. Orada müxtəlif ölkələrdən gəlmiş insanlar elm öyrənir və vətənlərində N.Tusi rəsədxanasının elmi tədqiqat ənənəsini davam etdirirdilər. Onu vurğulayaq ki, N.Tusinin elmi mərkəzi akademik tədqiqat şərtləri daxilində fəaliyyət göstərirdi. Orada indiki akademik fəaliyyət üçün lazım olan elmi-metodoloji və maddi-texniki struktur mövcud idi. "Nəsirəddin Tusinin təşkil etdiyi alimlər yığıncağı, müasir dildə desək, akademiyanın Rəyasət Heyəti Təbriz şəhərində yerləşirdi". Ayrıca şəhərcikdə tələbələr və tədqiqatçılar üçün şərait yaradılmışdı.

Dünyaya məlumdur ki, öz dövrlərində Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Fəleki Şirvani, Fazil Şirvani, Əminəddin Müzəffər Təbrizi, Muxdəsəddin Səlməsi və başqaları dəyərli elmi və bədii-fəlsəfi əsərlər yaratmışlar.

Bir sıra mənbələrdə Şamaxı Akademiyası müasir Azərbaycan Respublikasının coğrafi-mədəni məkanında bu qəbildən olan ilk elm mərkəzi hesab olunur. Onu Ömer Osman oğlu yaratmışdı. O, Azərbaycan alimi və hakimi kimi tanınmışdır. Şamaxı Akademiyasının tərkibində ciddi araşdırmalar aparılan tibbi məktəb mövcud idi. Orada xarici tədqiqatçıların da çalışdığı haqqında informasiyalar vardır.

İndi Şamaxı şəhərinin yaxınlığında olan Məhməd kəndi həmin akademiyanın dərmanlarını hazırlayan məkan kimi Şamaxı Akademiyasının bugünkü gələcəyə çatdığı "mədəni yaddaşı", əlaməti, "tarixi yaddığı"ndır. Şamaxı Akademiyasında Ömer Osman oğlu xarici mühitin faktorlarının insan fiziologiyası və patologiyasında təsirinə öyrənilməsinə çox geniş yer verirdi. Bunların içərisində Günəşin təsi-

rindən o qədər danışmışdır ki, onun doğulduğu yer indi də "Dədə Günəş" adı ilə məşhurdur. Ömer Osman oğlunun təşkil etdiyi akademiyanın nəzdində kimyaçılar da fəaliyyət göstərirdilər. Ömer Osman oğlu və onun davamçıların elmdə əsas nailiyyətlərindən biri yalnız faktlara və müşahidələrə əsaslanmaları və onların dərin təhlili vərələri idi. Demək olar ki, onun təşkil etdiyi akademiyanın tibbi şöbəsi birinci növbədə Azərbaycanda klinik tədqiqat metodlarını yaymağa başlamışdır. Əfsuslar olsun ki, zəlzələlər və yadellilərin hücumu nəticəsində Şamaxı Akademiyasından biza gəlib-qatan əsərlər və abidələr məhduddur və əldə olan məlumatlar da lazımi dərəcədə tədqiq olunmamışdır".

XIII əsrdə Azərbaycan tarixçisi və məşhur həkimi Rəşidəddin Təbrizi Elmilər Akademiyası yaradır. Burada Çindən, Misirdən, Hindistandan və Qərb ölkələrindən gəlmiş mütəxəssislər işləyirdilər. "Bu akademiyanın idarələrinin hamısı Təbrizin yaxınlığında "Rübe-Rəşidi" ("Rəşidi kvadratı") adlanan ərazidə yerləşirdi. Akademiyanın xarabalıqları indi də həmin yerdədir. Burada o zaman alimlər küçəsi, alimlər evi, alimlərin işləməsi üçün geniş laboratoriyalar və s. mövcud idi. Bu akademiya əsas yer tibb, əczaçılıq, botanika tutmuşdur.

Maraqlıdır ki, həmin akademiyanın yaxınlığında "Fəxrabad" adlı yerdə böyük botanika bağı varmış. Orada akademiklərin klinikalarında müalicə olunan xəstələr üçün indiki dildə desək, ekoloji cəhətdən təmiz, yüksək keyfiyyətli göy-göyərli və meyvələr becərilmiş".

"Rəşidəddin Azərbaycan alimlərinə böyük qiymət verirdi. O, yazırdı ki, Aristotel və Platonun öz dövrüləri var idi. İndi isə başqa dövrüdür. Azərbaycanın dahi həkimlərindən Mahmud İbn İlyas və Məhzəbəddin Təbrizi haqqında çox danışdı".

XV-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda elmi mərkəzlər fəaliyyətlərini davam etdirmişdir. Həmin dövrdə Əbdürrəşid Bakuvinin elmi fəaliyyəti çox səmərəli olmuşdur; o cümlədən coğrafiya və təbii elmi bağlı qiymətli məlumatlar vermişdir.

XIX əsrdə Azərbaycanın şimal hissəsinin Rusiya və Avropa elmi-mədəni mühitinə inteqrasiyaya başlaması ilə akademik tədqiqatlar yeni dönmə qədəm qoyulmuşdur. Geosiyasi aspektlə yanaşı, akademik elmi fəaliyyət istiqamətində də Azərbaycan Qərbi Şərqi körpüsü rolunu oynamışdır.

XX əsrdə bu tendensiya xüsusi intensivliklə davam etmişdir. 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması ilə Avropa ali məktəblərinə azərbaycanlı tələbələrini göndərilməsi üçün yeni imkanlar meydana gəlmişdir. Bu da sonrakı mərhələdə Azərbaycanda akademik tədqiqatlarda Qərb, Rusiya və Şərq elmi araşdırma ənənələrinin sintezini yaratmaq üçün ciddi təkan rolunu oynamışdır. Həmin kontekstdə 1922-1923-cü illərdə yaradılmış Azərbaycan Tədqiq və Təbətəb Cəmiyyətinin rolu ayrıca qeyd edilməlidir. "Onun əsasında Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutu yaradıldı (1923). Artıq burada humanitar, təbii elmləri və Şərq öyrənən bölmələr vardı. Bu cəmiyyəti və institutu XX əsrdə Azərbaycanda akademik tədqiqatların təşkilinin ilk formalı hesab etmək olar. Məhz cəmiyyətin bazasında SSRİ Elmilər Akademiyasının Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsi təşkil olundu. Burada rus alimləri ilə yanaşı, Ə.Haqverdiyev, B.Cəbzənzadə, M.Əfəndiyev, A.Təğızadə və başqa alimlər çalışırdılar. 1935-ci ildə həmin şöbə SSRİ EA-nın Azərbaycan filialına çevrildi. Burada Azərbaycanın təbii sərvətlərinin tədqiqinə də xüsusi diqqət yetirilirdi. O səbəbdən də Elmi Tədqiqat Neft İnstitutu və Azərbaycan Elmi Tədqiqat Neft Məşinçilik İnstitutu təsis edildi".

Bu proses nəticəsində 1940-cı ilə Azərbaycanda 60 elmi müəssisə yaradılmışdı və orada 3 minə yaxın elmi işçi fəaliyyət göstərirdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 1945-ci ildə isə Azərbaycan Elmilər Akademiyası təsis edildi.

Bu faktlar biza Azərbaycanda akademik tədqiqat ənənəsinin məzmununu müəyyən etməyə əsas verməklə yanaşı, AMEA-nın indiki fəaliyyətinin məzmunu, məhiyyəti və məqsədini həmin ənənə kontekstində ümumi yığıncaqda müzakirə edilən məsələlər fonunda təhlil etməyə imkan verir. Burada "akademik tədqiqat ənənəsi" anlayışı ilə yanaşı, "akademik tədqiqat təcrübəsi" və "akademik araşdırma kulturu" anlayışlarını Azərbaycan kontekstində də aydınlaşdırmaq gərəkirdi.

Füzüli QURBANOV,
fəlsəfə elmləri doktoru